

— dla i w innych miejscach? — zastanawiamy się w 201, gdy do miejsca zamieszkania odchodzi
 przez nie jego ostatni schronienie w tym miejscu. (Zobacz: [10]).

Ważnym elementem monografii jest w szczególności podjęcie próby rekonstrukcji planu osiedla
 pod względem rozmieszczenia, które stało się jej celem. W tym celu autor w 201-202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

Pracę tę można uznać za cenną, nie tylko ze względu na sposób jej wykonania, ale przede wszystkim za
 swoją wartość merytoryczną, która jest dla nas bardzo cenna i ważna. W tym celu autor w 201-202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

Janina Pionek

Radosław Janiak, GRODY KULTURY ŁUŻYCKIEJ W MIĘDZYRZECZU GÓRNEJ
 WARTY I PROSNY, Acta Archaeologica Lodziensia, nr 49, Łódź 2003, 115 ss., 2 tabele
 w tekście, 37 rycin poza tekstem.

W roku 2003 w ramach serii wydawniczej Acta Archaeologica Lodziensia ukazała się
 praca Radosława Janiaka, w której zostały omówione cztery ufortyfikowane osiedla z mię-
 dzyrzecza górnej Warty i Prozny: Kurów-Grodzisko, gm. Wieluń, stan. 1; Strobin-Mieścisko,
 gm. Konopnica, stan. 2; Szczawno-Topiel, gm. Burzenin, stan. 1; Wieruszów-Podzamcze, gm.
loco, stan. 1. Publikacja ta jest niewątpliwie cennym uzupełnieniem naszej dotychczasowej
 wiedzy o grodach kultury łużyckiej, zwłaszcza, że tematem rozprawy jest obszar rzadko do
 tej pory uwzględniany w literaturze. Ze względu na fakt, iż stanowiska te były prezentowane
 dotąd w niepełnym zakresie, Autor sięgnął do materiałów źródłowych, aby uniknąć, jak pisze,
 m.in. powtórzenia błędów interpretacyjnych.

Monografia składa się ze *Wstępu*, sześciu rozdziałów, *Wykazu stanowisk*, 37 rycin oraz
Literatury i streszczenia w języku angielskim. Taki układ pracy nie odbiega znacząco od stosowa-
 nych dotychczas w podobnego rodzaju publikacjach. W części ilustracyjnej zamieszczono mapy,
 ukazujące m.in. lokalizację omawianych stanowisk i wyróżnione przez Autora mikroregiony
 osadnicze oraz tablice z ilustracjami wybranego materiału zabytkowego ruchomego i nierucho-
 mego. Interesujące dla czytelnika mogą być szczególnie rekonstrukcje rysunkowe pierwotnego
 wyglądu i przebiegu umocnień poszczególnych grodów. Cennym uzupełnieniem jest również
 mapa oraz ryciny przedstawiające rozmieszczenie i rodzaje importów na omawianym obszarze.
 Materiał ilustracyjny dobrze odzwierciedla treść pracy, jednakże umieszczenie wykazu stanowisk
 w bezpośrednim sąsiedztwie map mikroregionów znacznie ułatwiłoby korzystanie z książki.

Celem pracy miała być „...próba charakterystyki grodów [...] jako zjawiska o charakterze progresywnym (tj. protourbanizacyjnym) w strukturze osadniczej kultury łużyckiej...”, uzupełniona o rozważania na temat przyczyn powstania tej formy osiedli oraz ocenę ich „...roli kulturowej, społecznej oraz osadniczej...” (s. 8). Autor przyjmuje, że osiedla obronne pojawiły się w dorzeczu górnej Warty i Proсны wcześniej, niż dotychczas przypuszczano¹ i uważa ich obecność za wynik przemian, jakie nastąpiły w południowo-wschodniej części Europy środkowej w okresie halsztackim B. Zakres chronologiczny opracowania obejmuje zatem okres od późnej epoki brązu po schyłek okresu halsztackiego D (IX–V w. p.n.e.).

Rozdział I poświęcony jest dotychczasowemu stanowi badań nad tytułowym zagadnieniem. Rejon Polski środkowej pozostaje w niewątpliwej dysproporcji pod względem rozpoznania omawianej problematyki w stosunku do terenów sąsiednich. Ze względu na brak bardziej aktualnych publikacji nadal podstawową rolę dla naszej wiedzy o kulturze łużyckiej w tym regionie pełnią, powstałe przed prawie trzydziestu laty, prace H. Wiklaka i Z. Kaszewskiego², w których zagadnienie grodów nie zostało w pełni przedstawione.

Wszystkie grodziska omawiane w recenzowanym opracowaniu zostały w mniejszym lub większym stopniu przebadane wykopaliskowo. Wyniki badań prowadzonych przed II wojną światową w Kurowie–Grodzisku zostały zweryfikowane przez Autora w trakcie prac wykopaliskowych w 1996 r. Najlepiej rozpoznane terenowo jest osiedle w Strobinnie–Mieścisku, jednakże publikacja wyników tych badań jest niezadowolająca, zwłaszcza że nowe informacje wnoszą dotychczas niepublikowane oznaczenia radiowęglowe materiału z tego stanowiska. Grodzisko w Wieruszowie–Podzamczu również nie doczekało się pełnej publikacji wyników, a niektóre, błędne zdaniem R. Janiaka, ustalenia na stałe zadomowiły się w literaturze (s. 13, przyp. 19). Do omawianego rodzaju stanowisk zaliczono również osiedle w Szczawnie–Topieli, którego charakter do tej pory budzi kontrowersje³.

Wyżej opisany, nienajlepszy stan rozpoznania tego rodzaju stanowisk i publikacji wyników ich badań sprawia, iż rejon Polski środkowej był dotychczas pomijany w opracowaniach dotyczących grodów w kulturze łużyckiej⁴; problem ten dotyczy nie tylko ośrodków grodowych, ale także osad otwartych. Należy zauważyć, iż zagadnienie to rozpatrywane jest wyłącznie w odniesieniu do stanowisk podgrupy kępińskiej grupy górnośląsko–małopolskiej kultury łużyckiej, ponieważ tak zaliczana jest większość omawianych w pracy grodów. Pozostaje jednak kwestia przynależności kulturowej osiedla w Szczawnie–Topieli, przez innych badaczy zaliczanego do stanowisk grupy środkowopolskiej⁵. Choć R. Janiak nie potwierdza takiej klasyfikacji, ale też się jej nie sprzeciwia, wypadaloby więc, aby ustosunkował się również do osadnictwa grupy środkowopolskiej.

¹ A. N i e s i o ł o w s k a - W ę d z k a, *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; t a ż, *Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań południowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.

² H. W i k l a k, *Późniejsze stadia rozwojowe środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 19: 1972, s. 15–138; Z. K a s z e w s k i, *Kultura łużycka w Polsce Środkowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 22: 1975, s. 123–166.

³ Z. K a s z e w s k i, *op. cit.*, ryc. 5; A. K u f e l - D z i e r z g o w s k a, *Osada kultury łużyckiej w Szczawnie, województwo sieradzkie*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 6: [1989] 1990, s. 140 — Autorka nie łączy bezpośrednio osady i wału jako jednego założenia; uważa, iż wał był młodszy od osady.

⁴ M. G e d l, *Uwagi na temat grodów ludności kultury łużyckiej*, [w:] *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, B. Gediga red., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 153–158; A. N i e s i o ł o w s k a - W ę d z k a, *op. cit.*

⁵ Z. K a s z e w s k i, *op. cit.*, ryc. 5.

Zarys środowiska geograficznego, w jakim występowały grody będące przedmiotem pracy oraz związane z nimi mikroregiony osadnicze, przedstawiono w rozdziale II.

W rozdziale III Autor analizuje poszczególne grody według ustalonego schematu, co ułatwia porównanie ze sobą poszczególnych stanowisk. Kolejno przedstawia: lokalizację, charakterystykę założenia obronnych i zabudowy wewnątrz grodu oraz, jeśli to możliwe, ich rekonstrukcję oraz opis materiału zabytkowego. Tam, gdzie pozwalają na to znaleziska, poddaje analizie nawarstwienia wałów obronnych (Kurów-Grodzisko, Szczawno-Topiel, Wieruszów-Podzamcze), rekonstruuje fazy zasiedlenia obiektu (Szczawno-Topiel) oraz za pomocą datowań radiowęglowych określa chronologię bezwzględną osiedli (Kurów-Grodzisko, Stobin-Mieścisko). Wypada tylko wyrazić żal, iż plany wykopów i przekroje wałów nie zostały przedstawione w tej samej skali. Ułatwiłoby to czytelnikowi porównanie rysunków ze sobą, zwłaszcza że zamieszczona przy nich legenda nie jest tak przejrzysta, jak można byłoby oczekiwać. Odnosi się to szczególnie do grodziska w Kurowie-Grodzisku (zob. ryc. 8), gdzie porównanie legendy z zamieszczonym w tekście opisem dodatkowo wprowadza czytelnika w konfuzję. Trudno zgadnąć, według jakiego klucza numerowano warstwy w obrębie wału, jeśli zgodnie z opisem następują po sobie kolejno (licząc od najniższej): VII, II, IIIa i IIIb, V i I (s. 22). Można się też zastanawiać, czy słuszne jest drobiazgowo opisywanie chronologii każdej z warstw, jeżeli materiał, jaki posłużył tu za podstawę, nie pozwala na datowanie bardziej szczegółowe niż późna epoka brązu — okres halszacki C (s. 30). Na s. 34 Autor odwołuje się do grodów typu biskupińskiego, przywołując ich podobną do kurowskiej chronologię, zastrzegając się jednak, iż przyczyny powstania tych dość odległych od siebie ośrodków były całkowicie różne. Nasuwa się tu pytanie, w jakim celu Autor przytacza akurat te grody, zwłaszcza że od razu zwraca uwagę na ich odrębność.

Według R. Janiaka (s. 36–37 oraz przyp. 56 na s. 37) m.in. sposób przechowywania próbek ^{14}C ze Stobina-Mieściska mógł wpłynąć na zniekształcenie uzyskanych wyników i być może stał się przyczyną tak dużej rozpiętości otrzymanych dat (od 924±81 BC po 1056±74 AD). Mimo to Autor uznaje część z nich za wystarczającą przesłankę do zmiany chronologii tego grodziska. Czy jednak owe możliwe zniekształcenia nie dotyczą wszystkich próbek? Jeśli trudno udzielić tu jednoznacznej odpowiedzi, czy nie należałoby podchodzić do uzyskanych wyników, w tym i do tych zgodnych z prezentowaną koncepcją, z większą rezerwą?

W ostatnim podrozdziale Autor podejmuje próbę weryfikacji innych stanowisk tego typu w omawianym regionie. Do grodów zalicza osiedla w Grodzisku, gm. Pleszew, i w Bieganinie, gm. Raszków, datowane odpowiednio na okresy halszackie C i D. Sugeruje, iż obronny charakter mogła mieć także osada w Rychłowicach, gm. Wieluń, stan. 1, co do której takie sugestie były już wysuwane⁶, aczkolwiek sam w dalszej części pracy (por. s. 69) traktuje ją jako osadę otwartą, oraz stanowisko w Charłupi Małej, gm. Sieradz, stan. 5, chociaż przesłanki po temu wydają się dosyć nikle (s. 52–53). Nie wyjaśnia natomiast, dlaczego nie podjął się szerszego omówienia wspomnianych stanowisk na łamach swojej pracy.

Następnie (rozdział IV) Autor przeprowadza charakterystykę grodowych mikroregionów osadniczych na podstawie informacji pozyskanych w ramach kwerendy archiwalnej, weryfikacji terenowej oraz wyników AZP, zdając sobie przy tym sprawę z ograniczeń, jakim podlegają tego typu źródła. Przyjmuje, iż w skład takiej struktury osadniczej wchodziło osiedle obronne, jedna lub kilka osad otwartych oraz nekropole. Chronologicznie obejmuje ona obiekty zarówno współczesne grodowi, jak i starsze oraz osady powstałe już po zaniku osadnictwa na terenie samego grodu. Koncentracje stanowisk zostały wyodrębnione według kryterium bliskości terytorialnej. Przy wyznaczaniu zasięgu skupisk Autor posłużył się metodą „najbliższego sąsiada”⁷ oraz zmodyfikowaną w pewnym stopniu metodą ekwidystanty (s. 56). Największym

⁶ Np. H. W i k l a k, *Pradzieje Ziemi Wieluńskiej*, Wieluń 1967.

⁷ Np. J. R y d z e w s k i, *Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza*, „Archeologia Polski”, t. 31:1986, z. 1, s. 125–194.

z wyróżnionych mikroregionów jest wieruszowski, w jego skład wchodzi bowiem 3 skupiska osadnicze zajmujące: 12 km² (18 stanowisk), 1,5 km² (3 stanowiska), 1 km² (3 stanowiska). W tym przypadku nasuwa się wątpliwość, czy 3 stanowiska wydzielone na podstawie bardzo skąpych przesłanek (por. s. 55) mogą stanowić podstawę do wydzielenia skupiska osadniczego (s. 57). Pozostałe mikroregiony zajmują powierzchnię od 2,5 do 9 km² i zawierają od 11 do 28 stanowisk (por. mapy na ryc. 26–29).

W rozdziale V ukazany został problem powstania i rozwoju grodów w omawianym regionie. Autor rozpatruje to zagadnienie pokazując podobieństwa i różnice pomiędzy czterema analizowanymi ośrodkami grodowymi pod względem ich lokalizacji w terenie, zróżnicowania typologicznego założeń fortyfikacyjnych, rozmiarów osiedli, czy wreszcie sposobów zagospodarowania ich wnętrza. Następnie przedstawia podstawy określania chronologii grodów, do których należą przede wszystkim wyniki badań radiowęglowych i analiza stylistyczna ceramiki. Dla Kurowa-Grodziska uzyskano osiem oznaczeń ¹⁴C mieszczących się w przedziale między X i VII w. p.n.e.; trzy z nich przypadają na I poł. IX w. p.n.e. i wyznaczają prawdopodobnie czas budowy obiektu. Daty uzyskane z próbek pobranych w Strobinie-Mieścisku zamykają się między ostatnią ćwiercią X w. p.n.e. a ostatnią ćwiercią IX w. p.n.e. Pozostałe dwa osiedla datowane są metodami konwencjonalnymi, głównie na podstawie materiału ceramicznego. Dotychczasową chronologię grodziska w Wieruszowie-Podzamczu (HaC/D)⁸ Autor przesuwają na późną epokę brązu i starszą fazę okresu halsztackiego. Gród w Szczawnie-Topieli jest datowany na okres halsztacki D.

Z przedstawionej analizy wynika, iż grody międzyrzecza górnej Warty i Prosną można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej należą osiedla o starszej metryce, tj. w Kurowie-Grodzisku i Strobinie-Mieścisku, datowane w ogólnych ramach na IX w. p.n.e. Są to obiekty o znacznych rozmiarach, odpowiednio 25 i 18 ha. Analogie do nich Autor dostrzega wśród grodów śląskich, słowackich i morawskich, należących także do innych, współczesnych kulturze łużyckiej ugrupowań (s. 73–74). Postuluje przyłączenie do tej grupy również osiedla w Wieruszowie-Podzamczu (s. 79) ze względu na jego rozmiary, a także podobny sposób zagospodarowania wnętrza (w każdym z trzech osiedli część majdanu wolna od trwałej zabudowy miała pełnić funkcje refugiałne oraz ułatwiać ciąg komunikacyjny i dostęp do wału w czasie obrony grodu). Wydaje się jednak, iż w przypadku Wieruszowa-Podzamcza (por. ryc. 23) wykop o szerokości 4 m i łącznej długości 380 m⁹ stanowi dosłownie i w przenośni zbyt wąską podstawę do tak daleko wysuniętych wniosków. Gród w Szczawnie-Topieli jest zdecydowanie odmienny od wspomnianych wcześniej. Różni się od nich zarówno wielkością (0,3 ha), jak i konstrukcją wału (nasyp ziemny z drewnianym zwieńczeniem; s. 88). Jako analogię do niego Autor przytacza grodzisko w Bieganinie, gm. Raszków (s. 76; na s. 84 — pisze także o Charlupi Małej jako o obiekcie tego typu, widząc w tej grupie formę charakterystyczną dla osadnictwa Polski środkowej w młodszej fazie okresu halsztackiego (s. 72–73, 84). Nasuwa się jednak pytanie, czy można mówić o grodzisku w Szczawnie-Topieli jako o typowym? Czy przytaczane już stanowiska w Bieganinie, a zwłaszcza w Charlupi Małej (por. s. 53), to wystarczająca podstawa do wysuwania tak kategoriycznych stwierdzeń? Wypada również zapytać, do której z wyżej scharakteryzowanych grup należy zaliczyć osiedle w Grodzisku, gm. Pleszew wzmiankowane na s. 51 oraz gród w miejscowości Tarnowa, gm. Pyzdry, podobnie datowany, zaznaczony na ryc. 1 (s. 119), ale nie wspomniany nigdzie w tekście.

Genezę grodów środkowopolskich starszej grupy Autor rozpatruje na szerokim tle kulturowym, podkreślając rolę niepokojów politycznych (tzw. ekspansja kimmeryjska), które od-

⁸ I. J a d c z y k o w a, *Grodzisko kultury łużyckiej w Wieruszowie-Podzamczu, województwo kaliskie. Badania 1973–1977*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 30:[1983] 1986, s. 267–290.

⁹ I. J a d c z y k o w a, *op. cit.*, s. 271 i ryc. 4.

zwierciadliły się pośrednio w przyjęciu przez ludność tzw. defensywnej strategii przetrwania (s. 78 i 80). Fakt istnienia w zbliżonym czasie trzech dużych grodów w stosunkowo niewielkiej odległości od siebie skłania do przypuszczeń, iż w późnej epoce brązu doszło w międzyrzeczu górnej Warty i Proсны do sytuacji, która niejako wymusiła powstanie umocnionej formy osiedla (s. 79). Konieczność obrony nie była jednak jedynym impulsem, jaki zainicjował powstanie grodów. Autor duże znaczenie przywiązuje do kontaktów handlowych ze środowiskiem Kotliny Karpackiej (s. 80). Liczne importy datowane na V okres epoki brązu oraz ich naśladownictwa (s. 81–82), znajduwane m.in. w pobliżu grodów w Kurowie-Grodzisku i Wieruszowie-Podzamczu, mają poświadczać istnienie szlaku handlowego prowadzącego ze Śląska w kierunku terenów znajdujących się nad górną Prosną, wzdłuż biegu Pysznnej i w rejonie ujścia Oleśnicy do Warty (s. 81). Zdaniem Autora, choć można by z nim polemizować, fakt iż szlak handlowy funkcjonował dłużej niż wspomniane trzy grody, bo do końca okresu halsztackiego, potwierdza hipotezę, iż osiedla obronne zostały wkomponowane w istniejącą strukturę handlową, a idea ich budowy dotarła na tereny międzyrzecza Warty i Proсны za pośrednictwem ludności ze Śląska. Koncepcję tę poświadczałoby również podobieństwo trzech tutejszych grodów (Kurów-Grodzisko, Strobin-Mieścisko, Wieruszów-Podzamcze) do grodów śląskich, szczególnie Kurowa-Grodziska do Łubowic (s. 82–83).

Inaczej widzi R. Janiak przyczyny powstania czwartego — najmłodszego — z grodów (Szczawno-Topiel). Wiąże je mianowicie ze wzrostem zamożności lokalnych społeczności, poświadczonym obecnością w materiale archeologicznym przedmiotów o zdecydowanie prestiżowym charakterze, datowanych na okres halsztacki D (s. 82–83). Połączenie tego zjawiska z obecnością niedużych założeń obronnych datowanych na ten sam okres sugeruje, według Autora, iż ich powstanie miało związek ze stabilnym rozwojem osadniczym w tym czasie, związanym nie tylko z gospodarką rolno-hodowlaną: „To zainteresowanie miejscami, w których posadowiono fortyfikacje uzależnione było w dużej mierze od potrzeby utrzymania szlaków komunikacyjnych” (s. 84). Obiekty takie jak w Szczawnie-Topieli, Bieganinie czy Charłupi Małej miały pełnić funkcje „siedzib przedstawicieli wyższej warstwy społecznej” (s. 84). Myśl ta kontynuowana jest również w rozdziale następnym (s. 88), przy czym Autor nie jest w pełni konsekwentny. Przytacza bowiem, jako świadectwo swojej tezy, znaleziska ze stanowisk w Chojnem, Bogumiłowie i Pyszkowie, uznając tym samym ich związek z osiedlem obronnym w Szczawnie-Topieli. Jednocześnie uważa je za zbyt oddalone od niego, by móc włączyć je w obręb mikroregionu.

Na s. 83 R. Janiak pisze, iż „Innego rodzaju przejawem zmian społecznych są charakterystyczne formy grobów, odkryte w strefie dorzecza górnej Warty”. Próżno jednak szukać w kolejnych akapitach opisu owych form. Mowa jest tylko o bogatym wyposażeniu wspomnianych grobów, które choć może świadczyć o przemianach społecznych, to nie ma wiele wspólnego z formą grobu, ani nawet z pochówkiem.

Kończący pracę rozdział VI poświęcono problemowi zaprzestania użytkowania grodów. W większości przypadków do naszych czasów przetrwały wyłącznie przyziemne partie konstrukcji obronnych, a co za tym idzie, możliwość określenia bezpośrednich powodów zniszczenia jest bardzo niewielka. Z taką sytuacją mamy do czynienia np. w Kurowie-Grodzisku. W związku z tym R. Janiak proponuje by w przypadkach, gdy brak jest danych na temat bezpośrednich przyczyn zniszczenia i zaniechania osadnictwa, analizować sytuację w odniesieniu do mikroregionów osadniczych (s. 85–86). Ze względu na to, iż są one niewielkie, Autor postanawia omówić ten problem na szerszym tle zarówno terytorialnym, jak i kulturowym, rozważając przy tym, zaproponowaną już przez A. Mierzwińskiego¹⁰ dla grodów na Śląsku, kwestię opłacalności ekonomicznej reperacji lub przebudowy elementów obronnych (s. 85).

¹⁰ A. Mierzwiński, *Funkcja grodów ludności kultury lużyckiej w świetle badań tych obiektów na Śląsku*, [w:] *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, B. Gediga red., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 185–207.

Zwraca uwagę fakt, iż w wyniku swoich badań R. Janiak poddaje w wątpliwość dotychczas funkcjonujące w literaturze sugestie co do gwałtownego zaniku grodów na omawianym terenie. Bardziej prawdopodobne wydaje się Autorowi upatrywanie przyczyn w zaistnieniu splotu okoliczności, które przesądzałyby o braku potrzeby funkcjonowania grodu, lub w pewnych czynnikach naturalnych (s. 97).

Z prezentowanych w literaturze do tej pory potencjalnych przyczyn upadku grodów kultury łużyckiej, takich jak: najazd „scytyjski”, infiltracja obcych grup ludności kultury pomorskiej oraz pogorszenie się warunków klimatycznych, Autor uznaje za słuszną ostatnią hipotezę. Od przełomu okresów subborealnego i subatlantyckiego ochłodzenie klimatu miało niebagatelny wpływ na dotychczasowe procesy osadnicze i gospodarcze (s. 93, przyp. 43). Podniesienie się poziomu wód skutkowało utraceniem przydatności rolniczej przez tereny niżej położone i dotychczas wykorzystywane w tym celu. Zmusiło to ludność do przeniesienia się na wyżej zlokalizowane obszary (np. w mikroregionie szczawieńskim — ale moim zdaniem mapa przedstawiająca tamtejsze osadnictwo [ryc. 28] nie potwierdza takiej opinii) i poszukiwania nowych ekumen w celu znalezienia terenów atrakcyjnych gospodarczo. Proces ten musiał siłą rzeczy powodować rozdrobnienie dużych ugrupowań, co w materiale archeologicznym odzwierciedla się we wzroście liczby osad otwartych i małych cmentarzysk, a zaniku grodów i wielkich nekropolii (s. 93–94). W zakończeniu rozdziału mowa jest o śladach osadnictwa z późniejszych okresów, m.in. średniowiecza, na omawianych stanowiskach.

Recenzowana pozycja jest istotnym wkładem w badania nad osadnictwem obronnym kultury łużyckiej i stanowi podsumowanie stanu badań tego zagadnienia w Polsce środkowej. Analiza problemu dokonana została dogłębnie, przy wykorzystaniu szerokiej bazy źródłowej, którą oprócz grodów stanowiły również inne rodzaje obiektów osadniczych i znalezisk, oraz poparta szerokim kontekstem zjawisk kulturowych w Europie środkowej i południowej. Tekst napisany jest, na ogół, przejrzystym i zrozumiałym językiem, choć niekiedy wywód Autora przybiera postać nieco chaotyczną; nie ucieka od terminów fachowych, ale też nie pozwala im dominować. Wyjątkiem może być użycie pojęć „morfem ceramiczny”, „analiza dynamiczna” czy „przestrzeń czasowa”. Niestety, publikacja ta nie jest też wolna od pewnych mankamentów.

Przed wszystkim sprawia ona wrażenie rozbitej, złożonej z kilku osobnych części, jakby poszczególne rozdziały były pisane jako odrębne jednostki. Tu prawdopodobnie leży przyczyna licznych powtórzeń tych samych informacji w różnych częściach książki, np. por. s. 59 i 61, 50 i 70, 68 i 76 lub 82 i 86. Szczególnie widoczne jest to w rozdziale VI, poświęconym problemowi zaniku grodów, który Autor rozpoczyna od streszczenia rozdziału V, zawierającego omówienie genezy i rozwoju tej formy osadniczej. Można też było uniknąć licznych powtórzeń w cytowaniu publikacji, powołując się zamiast tego na odpowiednie fragmenty własnej pracy. Odczucie to pogłębia stosowanie dla każdego z rozdziałów odrębnej numeracji przypisów i sposób powoływania się w nich na literaturę. Co uderza w pracy, to brak wyraźnego, wydzielonego w osobny rozdział podsumowania. Jego funkcje pełni niejako, wspomniany już wyżej, rozdział VI, z rekapitulacją rozdziałów wcześniejszych oraz informacjami na temat średniowiecznego osadnictwa na terenie omawianych grodów (s. 96).

Sposób cytowania literatury i rodzaj zastosowanego systemu przypisów zależy, jak wiadomo, od Autora lub od wymagań Redakcji. Jednakże ze względu na pewne nieścisłości, jakie można zaobserwować na tym polu w omawianej pracy, warto poczynić tu kilka uwag. R. Janiak posłużył się systemem bibliograficznym polegającym na podaniu w przypisie pełnego zapisu tytułu danej pozycji z literatury, jeśli cytowana jest ona po raz pierwszy, i skrótego — jeśli podawana jest po raz kolejny. Na końcu pracy zamieścił zaś pełny spis cytowanej literatury, stosując, jak to jest powszechnie przyjęte, skróty czasopism lub dłuższych tytułów prac zbiorowych. System ten okazał się jednak zbyt skomplikowany, by zachować w jego stosowaniu pełną konsekwencję, zwłaszcza że Autor sam wprowadził pewne utrudnienia. Ze względu na to, iż jak już wspominałam wcześniej, każdy rozdział książki ma osobną numerację przypisów,

prace, które przywołane zostały pełnym zapisem bibliograficznym w jednym rozdziale, pojawiają się w tej samej postaci, a nie skrótowej, jeśli cytowane są po raz pierwszy w kolejnych rozdziałach, np. przyp. 26 (s. 14) i 1 (s. 21) lub przyp. 43 (s. 16) i 3 (s. 27). Co więcej, Autor stosuje dwie formy skrótowe: skróconą formę tytułu i „tamże”, ale i tu reguły, jakimi się kierował, nie są jasne — wystarczy porównać np. przyp. 41, 43, 44 i 48 ze s. 34–35 lub 60–70 ze s. 39–42 czy przyp. 25 na s. 30–31 i przyp. 32 na s. 33.

Ów dość skomplikowany system zaowocował także paroma innymi błędami. W rozdziale II (s. 18–19) praca J. Kondrackiego, mimo iż nie występuje nigdzie indziej w książce, cytowana jest wyłącznie pod skrótowym zapisem, a jej pełny tytuł odnajdujemy dopiero w spisie literatury. Z kolei w rozdziale VI jedna z publikacji jako jedyna cytowana jest systemem oksfordzkim (s. 93, przyp. 46), choć w przypisie wcześniejszym zapisana jest tak jak pozostałe pozycje (s. 93, przyp. 45). Dochodzi również do powoływania się na publikacje „nieistniejące”. W przyp. 43 na s. 93 mowa jest o pracy J. Ostoi-Zagórskiego, *Mikroregion Sobiejuchy na Palukach* (taki sam zapis w bibliografii), podczas gdy chodzi tu o pracę *Mezoregion Sobiejuchy na Palukach*.

Warto gwoli ścisłości zauważyć, iż w pojedynczych przypadkach także skróty tytułów w spisie literatury różnią się od zastosowanych w bibliografii, np. w wykazie skrótów jest „Symposium Hallstattzeit”, a w bibliografii „Symposium Hallstat” (s. 102, 103 i 106), a przy pracach zbiorowych nie zawsze zostało podane nazwisko ich redaktora, np. na s. 111. Dochodzi również do błędnego podawania roku wydania i stosowania w spisie literatury skrótów prac zbiorowych bez rozwinięcia; np. artykuł A. Kołodziejskiego opublikowano w roku 1996, a nie w 1993 (por. s. 107). Ponadto, Autor przyjmuje niekiedy za rok wydania rok, za który dany tom czasopisma powinien być się ukazać, co wprowadza niepotrzebny chaos. Tak jest np. w przypadku artykułów A. Kufel-Dzierzgowskiej w 3 i 6 tomie „Sieradzkiego Rocznika Muzealnego” (s. 37–42, 108) oraz pracy I. Jadczykowej z nr 30 „Prac i Materiałów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” (s. 45 i 106).

Pewien dysonans wywołuje też fakt, iż Autor pracy, szeroko wykorzystujący najnowszą literaturę, pisząc o tezach oczywistych, przywołuje pozycje opublikowane przed czterdziestu laty. Tak jest np. w przypadku stwierdzenia, iż powszechne w kulturze łużyckiej talerze gliniane nie mogą służyć jako element datujący (s. 30). Natomiast gdy mowa jest o grobach zawierających więcej niż jedną popielnicę: „U schyłku okresu halsztackiego na cmentarzyskach kultury łużyckiej pojawiły się groby wielopopielnicowe — ‘rodzinne’, które w swojej formie odwzorowywały właśnie te przemiany” (s. 94) — abstrahuję tu od dyskusyjności tej tezy — Autor nie podaje przejawów tego zjawiska w materiale archeologicznym.

Wydaje się też, iż warto byłoby zachować jednolitą formę zapisu lokalizacji stanowisk. W śródtytułach rozdziału III (s. 21, 34, 37, 43) oraz w wykazie stanowisk (s. 99) odbiega ona od zastosowanej w tekście zwartym (zob. s. 52 i 53). Za niezbyt szczęśliwy pomysł uznać też należy bezpośrednie przenoszenie do języka polskiego niemieckich kalek dotyczących nazewnictwa grup kulturowych. Przytaczana za D.-W.R. Buckiem (zob. s. 61, przyp. 31) „der Lausitzer Gruppe” to w polskiej literaturze przedmiotu nie „grupa łużycka”, a „sasko-łużycka”, zaś w odniesieniu do okresu halsztackiego — grupa lub styl białowicki.¹¹

Na zakończenie trzeba też wspomnieć o licznych niedociągnięciach redakcyjnych. Stosunkowo często mamy do czynienia z błędami literowymi, i to zarówno w tekście, np. s. 7, 12 (przyp. 9), 82, jak i w podpisach rycin, np. ryc. 8 i 9. Występują niezgodności pomiędzy powoływaniem się na ryciny w tekście, np. ryc. 16A i 16B (s. 38), a ich faktyczną numeracją (ryc. 16:1 i 16:2). Na s. 87 (lewa szpalta u góry) pojawia się, zapewne przez przypadek, zdanie pozostające bez związku z resztą wypowiedzi. W podpisie pod ryc. 33 błędnie podano:

¹¹ M. G e d l, *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie. Skrypty uczelniane*, Kraków 1980, s. 128–129; t e n z e, *Grupy lokalne w obrębie kultury łużyckiej*, [w:] *Pradzieje ziem polskich*, t. I, cz. 2, J. Kmiecinski red., Warszawa–Łódź 1989, s. 620–624.

